

UNA POPOVIĆ¹

Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet

NOVA SVETLOST NOVOG DOBA

Sažetak: Ovaj rad posvećen je razmatranju prosvetiteljske ideje znanja i naučnosti, analizirane na pozadini opštih tendencija novovekovnog mišljenja koje prosvetiteljstvu prethodi i priprema ga. Promena razumevanja znanja biće predstavljena kratkom analizom metafore svetlosti, sada rezervisane isključivo za prirodne sazajne moći. Na temelju te analize, dalje će ukratko biti predstavljena i osnovna ideja naučnosti oličena u *Enciklopediji*, kao otvorenom i nedovršenom, ali ipak metodski ustrojenom sistemu znanja.

Ključne reči: svetlost, prosvetiteljstvo, nauke, razum, sunce, drvo, sveća, krug

Doba prosvetiteljstva nesumnjivo je donelo mnogobrojne promene u načinu samopoimanja moderne evropske kulture: od novih ideja u pogledu organizacije države i društva, od kojih su neke zadobile i realizaciju (misli se na Francusku buržoasku revoluciju), preko religiozne tolerancije, sekularizma u povelju, kritičke misli i preispitivanja autoriteta, novo doba zaista se ponaša kao novo, kako sebe i definiše. U osnovi svih ovih promena, a naročito u polju filozofije, stoji novi odnos prema znanju i nauci, oličen u zasnivanju, te ubrzanom konstituisanju i razvoju (nove) galilejevske nauke, koja svoje stabilne okvire zadobija radom Njutna (Isac Newton). Nova nauka, odnosno nova *philosophia naturalis*, kritikuje i menja model stare aristotelovske u pogledu skoro svih njenih konstitutivnih

¹ E-mail adresa autorke: unapopovic@ff.uns.ac.rs

momenata, uključujući tu i unutrašnju organizaciju odnosa (posebnih) nauka, kao i nauci svojstvenu metodologiju. Kao što je poznato, jedan od svojih najvažnijih izraza ta promena dobija i u centralnom projektu francuskih prosvetitelja – *Enciklopediji*, kao (novom) modelu kružnog i otvorenog sistema nauka i znanja.

Značaj promena u razumevanju znanja i naučnosti, te posledično i obrazovanja, kao okvira sticanja znanja, jasno je naglašen i u nazivu ovog kulturno-naučnog pokreta. Naime, prosvetiteljstvo (*Enlightenment, siècle des Lumières, Aufklärung*) podrazumeva *svetlost* – tačnije, usmeravanje svetlosti na ono neosvetljeno, a samim tim i tamno, te osvetljavanje onoga što to prethodno nije bilo. Naziv, naravno, nije slučajan: metafora svetlosti ključna je metafora znanja još od antike i Platonove alegorije o pećini, odnosno poređenja ideje dobra sa Suncem. Kao takva, ona se održala i tokom srednjovekovlja, zadobivši naročite odlike u kontekstu saglašavanja stare filozofske i nove hrišćanske misli. U tom kontekstu, ideja prosvetiteljstva se, u svojoj srži, postavlja vrlo jasno: *svetlo novog doba*, ono prosvetiteljsko, nije isto svetlo o kom govore prethodnici. I ne samo to – *novo svetlo novog doba* proglašava se *jedinim istinskim svetlom*, jedinim pouzdanim izvorom znanja, upravo protiv starih.

U ovom radu ukratko ćemo ocrtati karakter tog novog svetla, kao i njegov smisao i ulogu u periodu koji neposredno prethodi prosvetiteljskom projektu i priprema ga, a sa ciljem da time ukažemo i na ključne promene, odnosno nove modele znanja i naučnosti koji se na taj način uspostavljaju. Drugim rečima, prosvetiteljske ideje u užem smislu reči ovde će biti temom s obzirom na temelje koji ih zasnivaju i tendencije koje u njima nalaze svoj dovršeni izraz.

SUNCE I SVEĆA

Pitanje razumevanja znanja i naučnosti u novovekovlju razmatra se, pre svega, u pogledu na dve ključne tačke – *izvore* i *domašaje* (sa)znanja, odnosno saznajnih moći. Tema, naravno, nije nova; nepouzdanost čulnog saznanja poznata je još od antike, a na

primeru Platonove podeljene linije jasno uočavamo da specifični načini saznanja imaju svoje tačno određene domete i okvire. Tema, zapravo, postaje gorućom sa pojavom hrišćanstva, pre svega zbog nemogućeg zadatka da se sazna ono nesaznatljivo, odnosno Bog. Ontološka razlika stvoritelja i stvorenja pozadina je navedenog problema, u smislu da je stvorenjima, odnosno čoveku, nemoguće da prevaziđu svoje ontološke granice u bilo kom, pa i u sazajnom smislu, a da su ipak, *kao stvorenja*, upravo na to pozvana.²

Moguće rešenje podrazumeva dva ontološki, suštinski i principijelno različita *izvora (sa)znanja*: sa jedne strane, čovek poseduje tzv. *prirodne sazajne moći* (razum, čulno opažanje, imaginaciju, memoriju), a one su dovoljne za ispravno i pouzdano sticanje saznanja o stvorenjima, odnosno o svetu. Iskorak ka nestvorenom, međutim, stvorenje ne može sebi samostalno obezbediti, te on stoga mora da dođe iz višeg registra, kao milost. U tom smislu, božanska reč, oličena u *Svetom pismu*, predstavlja dodatni i *natprirodni izvor znanja* ne samo o u svakom smislu nesaznatljivom Bogu, već, povratno, i o odnosu Boga (kao stvoritelja) i stvorenja, te, napokon, i o samom stvorenju.³ Ovaj natprirodni izvor znanja je, već prema svom poreklu, ne samo većeg domašanja od prirodnog – u smislu da pokazuje više nego ono, već je takođe i pouzdaniji od njega; zapravo, apsolutno pouzdani izvor istine.

Novovekovlje i prosvetiteljstvo, dakle, nastupaju upravo protiv ovako ocrtane epistemičke situacije, odričući natprirodno i u prvi plan izvodeći prirodno saznanje. To se očituje i u imenovanju razuma kao centralnog izvora svekolikog znanja: razum je, naime, *lumen naturale*, a u upotrebi je i sintagma *lux rationis*.⁴ Stare formulacije, međutim, dobijaju novi smisao i upotrebu, jer je svetlost

² Up. Cottingham, J., 'Knowledge of God: Insider Information or Objective Evidence?', in: A. Moore (ed.), *God, Mind and Knowledge*, Ashgate, 2014, str. 17-18.

³ Up. Gilson, E., *Reason and Revelation in Middle Ages*, Charles Scribner's Sons, New York, 1939, str. 18-19.

⁴ Up. Cottingham, J., 'Knowledge of God: Insider Information or Objective Evidence?', str. 30-31.

razuma sada jedina (dopuštena i priznata) saznajna svetlost. Ona, dakle, nije samo takmac i protivnik staroj svetlosti natprirodnog znanja, već se doslovno proglašava jedinom svetlošću, pa se otuda sve drugo što je svetlom imenovano pokazuje pogrešno oslovljenim, to jest, tamnim.⁵ Ustaljeno određenje srednjovekovlja kao mračnog doba očigledno svoje izvore ima upravo u ovoj ideji, iako je svetlost, kao što je pomenuto, i tada bila centralna metafora znanja (u oba njegova izvora); štaviše, teorije iluminacije karakteristične su za srednjovekovnu misao.⁶

Srž ideje ove nove svetlosti, a time i značaj pitanja o izvorima i domašajima znanja, možda se najbolje mogu predstaviti na primeru koji daje Lok (John Locke). Na samom početku *Ogleda o ljudskom razumu*, Lok kaže: „Leni i neposlušni sluga koji neće da radi svoj posao uz svetlost sveće ne može se izgovarati time što mu je nedostajala sunčeva svetlost. Sveća koja je postavljena u nama daje dovoljno svetlosti za sve naše svrhe. Onim što otkrijemo pri toj svetlosti moramo se zadovoljiti; mi ćemo pravilno upotrebiti naš razum ako se bavimo svim predmetima na onaj način i u onom srazmeru koji odgovara našim sposobnostima, i na onoj osnovi na kojoj ih možemo sagledati; a ne da bezuslovno ili neumereno tražimo dokaz ili zahtevamo pouzdanost tamo gde možemo imati samo verovatnoću, koja je uostalom dovoljna za naše potrebe”.⁷

Kako vidimo, Lok ovde neposredno protivstavlja *Sunce* i *sveću*, pri čemu Sunce očigledno predstavlja staru, a sveća metaforu nove svetlosti (sa)znanja. I poenta Lokova vrlo je jasna: domašaji svetlosti koja nam je na raspolaganju nisu preveliki – to je sveća, ali

⁵ Svetlost razuma ovde sekundarno podrazumeva i tzv. niže sazajne moći, pre svega čulnost, u smislu da one samostalno ne nude znanje, već u najboljem slučaju mnjenje, dok udružene sa razumom to mogu. Ovo ne treba mešati sa pitanjem koje razdvaja empirizam i racionalizam, naime pitanjem izvora i porekla sazajnih sadržaja, odnosno pitanjem može li razum samostalno, bez saradnje sa drugim moćima, da ponudi znanje.

⁶ Up. Adamson, P., *Medieval Philosophy: A History of Philosophy Without Any Gaps*, Vol. 4, Oxford University Press, Oxford, 2019, str. 260.

⁷ Lok, Dž., *Ogled o ljudskom razumu*, Kultura, Beograd, 1962, str. 22.

su *dovoljni za naše potrebe*. Otuda sledi da nama Sunce i ne treba, što se u datom slučaju odnosi na natprirodne izvore znanja. Dodatno, međutim, Lok sugerije i sledeće: prihvatanjem metafore sveće mi se zapravo odričemo samo uobraženja da smo i sami Sunce, odnosno da naše sazajne moći mogu više nego što realno mogu. Odrekavši se Sunca, mi se zapravo odričemo sopstvene gordosti, te usvajamo za novovekovlje karakterističan kritički stav koji se ne usmerava samo ka tradiciji i autoritetima, već, pre svega, ka sebi samom.

Otuda, poverenje u prirodno saznanje uvek je praćeno naporednim nepoverenjem u njegov prirodan i nekontrolisan, ili, bolje rečeno, neoplemenjen i neartikulisan rad: istaći razum iznad drugih oblika znanja ne znači pripisati mu nepogrešivost. U tom smislu, Bekon (Frances Bacon) jasno kaže: „Ni prosta ruka ni razum, koji je prepušten samome sebi, mnogo ne vrijedi; oruđem i drugim pomagalima usavršava se stvar, a razumu su isto tako potrebna kao i ruci. I kao što oruđa ruke ili pobuđuju ili upravljaju kretanjem, tako i oruđa duha ili podržavaju ili čuvaju razum”.⁸

Naprotiv, moglo bi se reći da je kontrola *načina upotrebe* sazajnih moći, zasnovana upravo na refleksivnom istraživanju izvora i domašaja saznanja, od ključnog značaja, jer ona preuzima još jednu ulogu tradicionalnog natprirodnog znanja. Naime, u dvostrukosti natprirodnog i prirodnog znanja, od kojih je prvo apsolutno istinito i van sumnje, ono postaje i korektiv drugog u slučajevima razilaženja; drugim rečima, prirodno saznanje je pogrešivo, ali se pouzdanost saznanja uopšte, kao i u konkretnim slučajevima, obezbeđuje na višem nivou. U slučaju novovekovlja, međutim, prirodne sazajne moći su jedine dostupne i priznate, pa one moraju da se poviju ka sebi i utvrde po sebi, odnosno moraju biti upotrebljene i kao sopstveni korektiv. Shodno tome, Dekart će u *Pravilima* reći: „Mnogo je bolje, dakle, nikad ne misliti na traženje istine ni jedne stvari, nego to činiti bez metode: zaista je sasvim

⁸ Bacon, F., *Novi Organon ili istinske upute za razjašnjavanje prirode*, Naprijed, Zagreb, 1986, str. 37.

izvesno da takve studije bez reda i nejasne meditacije zamračuju prirodnu svetlost i zaslepljuju duhove”.⁹

U tom smislu može se razumeti i očigledno odstupanje metafore sveće od onoga što ona zastupa: sveća je očigledno *veštačka svetlost*, to jest, svetlost omogućena ljudskim radom, dok su saznanje moći *prirodne*; u tom smislu, čini se da im metafora Sunca više odgovara. Ipak, da je prirodno saznanje dovoljno dobro u svom prirodnom obliku, problema ne bi ni bilo – *zdrav razum jednako raspedeljen svim ljudima*,¹⁰ što se može uzeti kao ideal-tipska ideja prosvetiteljstva, već bi obezbedio čoveku primerene i dobre uslove u zajednici i naukama. Međutim, pošto to nije slučaj, njihova upotreba se mora svesno disciplinovati – *veštački* organizovati, odnosno podrediti ispravnom metodi.¹¹ Sa druge strane, takva disciplina i metod ne mogu biti arbitrarni, a utemeljenje mogu dobiti isključivo od samih prirodnih saznanjnih moći. Stoga, ispravno postupanje u ovom slučaju znači da se saznanje moći moraju upotrebljavati u skladu sa sopstvenom prirodom (koju, stoga, treba istražiti i ustanoviti), te u adekvatnim slučajevima.¹²

Disciplina sa jedne, odnosno poverenje u prirodno saznanje sa druge strane, vodi još jednoj ideji karakterističnoj za novo doba, a odlučujućoj kada je reč o nauci i njenoj unutrašnjoj organizaciji. Radi se o isticanju *jednog i jedinstvenog* pravila, načela, odnosno metoda i upotrebe znanja: naime, ako se razum ispravno upotrebljava samo

⁹ Декарт, Р., *Практична и јасна правила руковођења духом у истраживању истине*, Српско филозофско друштво, Београд, 1952, стр. 97.

¹⁰ Ур. Декарт, Р., *Реч о методи доброг вођења свога ума и истраживања истине у наукама*, Српско филозофско друштво, Београд, 1952, стр. 172.

¹¹ Razlozi zašto to nije slučaj takođe su predmet rasprave, i variraju od kritike starih nepouzdanih i na lošim temeljima zasnovanih znanja i obrazovanja, do kritike autoriteta, problema inherentnih samom razumu (Bekon (Francis Bacon)), te, napokon, razmatranja načina na koji upotreba jedne saznanje moći unapređuje ili ometa upotrebu druge. U pogledu ovog poslednjeg, naročito se ističe Dekartov prekamni stav prema memoriji. Ур. Декарт, Р., *Практична и јасна правила*, стр. 108-109.

¹² Ур. Flage, D. E., & Bonnen, C. A., *Descartes and Method: A Search for a method in Meditations*, Routledge, Oxford & New York, 2001, стр. 27-28.

ako se upotrebljava shodno njegovoj sopstvenoj prirodi, onda u tom pogledu ne može biti heteronomije. Razum se, dakle, ne može ispravno upotrebiti na jedan način u jednoj, a na drugi način u drugoj prilici, pa otuda sledi da ga treba upotrebljavati svagda na isti način, bez obzira na raznovrsnost sadržaja ili predmeta na koje je upravljen. Spram tradicije, ovaj „metodološki monizam”, koji se često objašnjava kao posledica modernog okreta ka subjektu, pokazuje se izuzetno reduktivnim, i to u svim primenama: tako u novoj nauci imamo jedan oblik uzročnosti umesto stara četiri, jednu i jedinstvenu materiju umesto četiri elementa i slično.

Navedeno se iznova može ilustrovati na primeru metafore svetlosti, ovaj put poređenjem nove i stare metafore veštačke svetlosti, odnosno sveće. Staru metaforu nalazimo kod Pseudo-Dionizija Areopagite, koji je za naše potrebe veoma zanimljiv primer, budući mislilac čija je filozofija jednako uticala i na istočnu i na zapadnu tradiciju, te u čijem je centru upravo hrišćansko preobraženje tradicionalne metafore svetlosti. *Božanski primrak*, svetliji od bilo kog svetla koje oko može opaziti, pa otuda za oko zaslepljujući i taman, *novo je svetlo hrišćanske epohe* – upravo ono svetlo za koje prosvetiteljstvo tvrdi da je nimalo uzvišen obični mrak.¹³

Karakteristično prilikom tumačenja pojma dobro, u spisu *O božanskim imenima* nalazimo sledeću metaforu: prostorija je osvetljena sa više svetiljki, od kojih je svaka zaseban izvor svetlosti, ali je svetlo kakvim ga iskušavamo homogeno.¹⁴ U datom slučaju, svetiljke označavaju nestvorene božanske energije, a ne svetlost razuma ili prirodnog saznanja; u metafori one simbolizuju *ono po čemu vidimo*, dok homogena svetlost našeg iskustva predstavlja *način na koji vidimo*. Svetljenje pojedinačne svetiljke, samo po sebi, može se sagledati samo uz poseban napor, ako se ona iznese iz prostorije, no inače se ono doživljava u saglasju sa ostalim svetiljkama. To, pak,

¹³ Ур. Ареопагит, Свети Дионисије, „О тајанственом богословљу”, у: *Дела*, Мирослав, Београд, 2010, стр. 180-182.

¹⁴ Ур. Дионизије Ареопагита, *О божанским именима*, Међународни центар за православне студије/Центар за византијско-словенске студије Универзитета у Нишу, Ниш, 2015, стр. 22-23.

znači da istinsko razumevanje kako samog saznanja, tako i onog saznanog, zahteva okret od prirodnog ka natprirodnom – od onog *kako jeste* ka onome *po čemu jeste*. Kako vidimo, za razliku od Lokove jedne, ovde imamo više sveća koje prostoriju osvetljavaju svaka na svoj način i iz svog ugla; njihova mnogostrukost ukazuje na mnogobrojne i različite načine na koje stvarnost čoveku može biti spoznatljiva. U slučaju novovekovlja, to nije moguće; iako su mogući odnosi prema stvarnosti raznoliki, način saznanja (njene) istine samo je jedan.

Sveća razuma, dakle, jedna je i jedinstvena – i, kako smo videli, svim ljudima jednako na raspolaganju, pa ona jednoznačno osvetljava sve do čega dopire. Rezultat primene prirodnih sazajnih moći su, međutim, nauke, pa njihovo unapređivanje i razvoj predstavlja posebno važan zadatak za novovekovlje, kao i za samo prosvetiteljstvo. Među njima, pak, mora da postoji isto ono saglasje kao i među Areopagitim svetiljkama, uz jednu važnu razliku: mnogovrsnost u ovom slučaju dolazi od osvetljenog, dok je ono što u toj mnogovrsnosti uspostavlja jedinstvo samo svetlo. Drugim rečima, unutrašnja organizacija naučnog znanja u moderno doba i sama je jedan odsjaj nove svetlosti novog doba; na koji način se ona kao takva pokazuje, razmotrićemo u sledećim redovima.

KRUG, DRVO, MAPA I LAVIRINT

Prosvetiteljski projekat *Enciklopedije* u velikoj meri zavisi od ideje i razumevanja znanja kakvo je ocrtno u prethodnom poglavlju, uključujući tu i pomenutu rigoroznost metodskog mišljenja. Rečima E. Kasirera (Ernst Cassirer): „Po svemu tome se vidi da, ako se mišljenje osamnaestog veka uporedi sa mišljenjem sedamnaestog veka, između njih nigde ne postoji pravi *prekid*. Novi ideal saznanja razvija se neprekidno i dosledno iz pretpostavki koje su stvorile logika i teorija nauke sedamnaestog veka”.¹⁵ Ipak, u ovom slučaju

¹⁵ Касирер, Е., *Филозофија просветитељства*, Гутенбергова галаксија, Београд, 2003, стр. 40.

radi se o projektu koji, iako stoji na već razvijenim i zrelim postavkama novovekovlja, od njih unekoliko i odstupa, odnosno razvija ih dalje; kako kaže Kasirer, reč je o pomeranju naglaska.¹⁶ Ako bismo se dosledno držali metafore svetlosti, moglo bi se reći da je napor prosvetitelja u tome da pojačaju domašaj Lokove sveće, odnosno da podstaknu njen sjaj.

Prosvetiteljska *Enciklopedija*, ta „najopasnija knjiga koja je ikada napisana”,¹⁷ zamišljena je kao naročito okupljanje svekolikog tada dostupnog znanja, sa višestrukim ciljevima; kako ističe Didro (Denis Diderot), smisao *Enciklopedije* nije u pukom sabiranju znanja, već u *promeni načina mišljenja*.¹⁸ Među tim ciljevima se, svakako, ističe i prosvećivanje šire zajednice, u smislu obezbeđivanja dostupnosti recentnih (naučnih) znanja svima, kao i posledična mogućnost da se ta znanja primenjuju, uključujući tu i neposrednu praktičnu primenu. Ovaj edukativno-utilitarni aspekt *Enciklopedije* često se dovodi u vezu sa Bekonovom krilaticom *znanje je moć*, a koja se, pak, uzima kao tačka prevrata od tradicionalne ideje znanja kao vrednog po sebi, ka novoj ideji znanja koje bi trebalo da, Bekonovim rečima, donosi plodove, tj. bude *plodonosno*.¹⁹ Istovremeno, veza sa Bekonom potvrđuje kontinuitet prosvetiteljskih ideja sa ukupnošću filozofske modernosti.²⁰

Sa druge strane, okupljanje znanja ima za cilj i da obezbedi njegov dalji rast, odnosno unapređenje samih nauka i naučnog istraživanja kao takvog, bez obzira na moguću praktičnu primenu.

¹⁶ Up. Isto.

¹⁷ Volter, „Hrišćanski razgovor ili obezbjeđenje od 'Enciklopedije'”, u: *U ime savjesti i razuma*, Svijetlost, Sarajevo, 1960, str. 204.

¹⁸ Up. Касирер, Е., *Филозофија просветитељства*, str. 31.

¹⁹ Zanimljivo je da sam Bekon kaže sledeće: „Bog je pak prvog dana stvaranja stvorio samo svetlo, pa je tom djelu poklonio cijeli jedan dan i tog dana nije stvorio nikakvo materijalno djelo. Slično i iz svakojakih iskustava valja prvo pronalaženjem uzroka i poučaka izmamiti i tražiti svjetlonosne, a ne plodonosne pokuse.” Bacon, F., *Novi Organon*, str. 67.

²⁰ Tu vezu ističu i sami enciklopedisti, i to upravo u pogledu Bekona kao uzora za organizaciju znanja u *Enciklopediji*. Up. Dalamber, Ž. R., *Uvodna rasprava u Enciklopediju*, Kultura, Beograd, 1995, str. 45.

Bekonovski rečeno, ova *svetlonosna*²¹ strana prosvetiteljskog projekta podrazumeva istu onu pogrešivost prirodnog znanja koja se mora disciplinovati i metodski urediti, kao i poverenje u njegove domašaje i dosege. Međutim, ograničenost prirodnog znanja u slučaju enciklopedista prevazilazi se razobručenjem istog u dva ključna smisla: najpre, prebacivanjem težišta nosioca znanja sa subjekta na intersubjektivnost, a potom, ne manje značajno, uvođenjem ideje otvorenog sistema nauka, u duhu vere u progres i njihov kontinuirani, te verovatno beskonačni (tj. nedovršivi) napredak.

U oba slučaja radi se o odnosu pojedinca i zajednice, pre svega naučne zajednice; u prvom slučaju ona se posmatra sinhrono, a u drugom dijahrono. Drugim rečima, pogrešivost prirodnog znanja, koja je neizbežna, ovde se nadomešta saradnjom više jednako pogrešivih sazajnih subjekata; u tom pogledu, naučna zajednica predstavlja korektivnu instancu u odnosu na pojedinca. *Enciklopedija* je otelotvorenje tog ideala, već prisutnog u razvoju nove nauke, budući da ona nije delo jednog, već više autora, pri čemu je doprinos svakog ograničen na okvire njegovog znanja i ekspertize.²² Prosvetiteljski model, pri tome, takođe podrazumeva da korektiv dolazi od metodološki vođene upotrebe sazajnih moći, no, u ovom slučaju, podignute na viši nivo.

Naime, uređenje tako okupljenih znanja ne sme biti bilo kakvo, već mora i samo biti metodski usmereno, pri čemu se podrazumeva da se pojedinačni autori već ponašaju metodološki disciplinovano u osnovnom i već razmotrenom smislu reči. Otuda, ova *organizaciona metodologija* znanja na nivou *Enciklopedije* mora biti i srodna i drugačija od, uslovno rečeno, *otkrivalačke metodologije* pojedinca. Ona se, zapravo, iskiva prema *ideji nauke* – a ne prema ideji izvora, domašaja i kontrolisane upotrebe sazajnih moći. Štaviše, ona se iskiva kao svojevrsan odgovor na osnovnu primedbu koju kako Dekart, tako i Bekon u osvit novog doba upućuju staroj nauci – (stara) nauka ne napreduje sistematski, već slučajno. Kako

²¹ Up. Bacon, F., *Novi Organon*, str. 67.

²² Up. Dalamber, Ž. R., *Uvodna rasprava u Enciklopediju*, str. 3, 65-66.

obezbediti da nova nauka *sopstvenim ustrojstvom* obezbedi postojan rast znanja – kako izgraditi *novu formu filozofske misli*, dakle, pitanje je na koje je *Enciklopedija* odgovor.²³

O tome čitamo u Dalamberovoj (Jean le Ron D'Alembert) *Uvodnoj raspravi u Enciklopediju*: „Zato se enciklopedijski red naših saznanja ne poklapa sa istorijskim. On se pak sastoji u okupljanju saznanja na najmanji mogući prostor i takoreći u postavljanju filozofa iznad ovog prostranog lavirinta, na uzvišeno stanovište sa koga može da posmatra istovremeno i nauke i glavne veštine, da jednim pogledom vidi predmete njihovih spekulacija i radnje koje on može da vrši s ovim predmetima, da razlikuje opšte grane ljudskih saznanja, tačke koje ih razdvajaju i tačke koje ih spajaju, i da katkad čak predvidi skrivene puteve koji ih povezuju”.²⁴

Kako vidimo, *okupljanje saznanja na najmanji mogući prostor*, pre svega, ima za posledicu njihovu preglednost – *postavljanje filozofa iznad prostranog lavirinta*. Sagledati tako okupljena znanja i veštine *jednim pogledom* je ideal, jer takvo *uzvišeno stanovište* obezbeđuje da se nauka i znanja vide na nov način, drugačije nego što je moguće iz partikularne perspektive. U centru onoga što se sada vidi nisu toliko konkretni sadržaji i otkrića, koliko 1) *tačke koje spajaju i razdvajaju* (nauke i veštine), te 2) *predviđanje skrivenih puteva koji ih povezuju*. Otuda, „kad se malo razmisli o vezi koju otkrića međusobno imaju, lako se zapaža da se nauke i veštine međusobno pomažu i da prema tome postoji veza koja ih spaja. Ali ako je često teško svaku nauku ili svaku veštinu posebno svesti na mali broj pravila i opštih pojmova, nimalo nije lakše ni obuhvatiti u jedinstveni sistem beskrajno različite grane ljudske nauke”.²⁵

Predviđanje skrivenih puteva ovde, očigledno, podrazumeva otkrivanje novih znanja, a samim tim i napredak nauke, uključujući tu i povezivanje znanja iz više oblasti. Shodno tome, sama organizacija

²³ Up. Касирер, Е., *Филозофија просветитељства*, стр. 9.

²⁴ Dalamber, Ž. R., *Uvodna rasprava u Enciklopediju*, str. 27.

²⁵ Isto, str. 4.

(forma) međusobnog povezivanja nauka bi trebalo da obezbedi njihov napredak, i to postojani napredak. Smerovi i oblici takvih skrivenih puteva mogu biti raznoliki i neočekivani, a izvesno je i da se sa svakim novim saznanjem otvaraju novi, dajući dodatne perspektive i bacajući novo svetlo na stare. U tom smislu, enciklopedijski poredak znanja i nauka zaista ima kružni karakter: on nije krug samo u smislu zaokruživanja popisa postojećih znanja (sinhrono), već i u smislu mogućnosti *kruženja po krugu*, kao beskonačnog spiralnog kretanja (dijahrono) i stalnog ponovnog *svetlonosnog* sagledavanja celine kroz odnose delova i obrnuto. Tako čitamo: „Bili su potrebni vekovi da se ona [*Enciklopedija*] započne, biće potrebni vekovi i da se završi, a mi ćemo biti zadovoljni što smo pomogli da se postave temelji jednog korisnog dela”.²⁶

Nesumnjivo, sistematizacija znanja po modelu kruga neposredno je suprotstavljena staroj nauci, čija je struktura obrazložena u *Drugoj analitici*. Naime, u naporu da dokaže da je (naučno) znanje moguće, Aristotel argumentuje upravo protiv ideje da međusobne veze iskaza (premissa i zaključaka), odnosno znanja, mogu biti kružne u smislu zatvorenog sistema koji sam sebe podržava – sistema gde ne postoji nesumnjiva aksiomatska i apsolutna tačka, već svaka teza može biti bilo premissa, bilo zaključak, u zavisnosti od toga spram kojih drugih teza je posmatramo.²⁷ Istini za volju, kružni model znanja koji Aristotel kritikuje zamišljen je logički, kao sistem zatvoren u sebe, dok je, kako smo videli, prosvetiteljsko kruženje otvorenog tipa i podrazumeva neprestano širenje.

Zapravo, više nego kao kritika Aristotela, ovaj model znanja zamišljen je kao nadogradnja novovekovnog linearnog modela ustrojstva nauka, najpoznatijeg po Dekartovom *drvetu znanja*, čiji su koreni metafizika, deblo fizika, a grane medicina, mehanika i etika. Dekartovo drvo je istinski nov sistem naučnosti, jer ruši osnovni diktum Aristotelove teorije nauke – *ne sme biti mešanja rodova*; odnosno, problemi jedne nauke ne smeju se rešavati unutar druge

²⁶ Isto, str. 74.

²⁷ Up. Aristotel, *Organon*, Kultura, Beograd, 1965, str. 264-265.

nauke i njenim sredstvima, a odnosi između disciplina mogući su samo ako one potpadaju pod isti rod (na primer, harmonija i aritmetika).²⁸ Za razliku od toga, odnosi nauka kod Dekarta organizovani su prema jednom i istom principu, koje ih međusobno povezuje u hijerarhijski poredak drveta i koje svoj osnov nalazi u istom metodološkom načelu koje obezbeđuje valjanost znanju načelno – prirodnoj svetlosti razuma. Drugim rečima, metafizika je koren ovog drveta usled toga što njoj pripada nesumnjivo i izvesno, odnosno paradigmatično jasno i razgovetno saznanje (*Cogito ergo sum/res cogitans*).

I u slučaju Dekartovog drveta i u slučaju prosvetiteljskog kruga, odnosno lavirinta, sistematični i racionalno organizovani odnosi između nauka i znanja ključni su za njihovo opravdanje, pouzdanost i svrishodnost. Za razliku od prosvetitelja, Dekart očigledno fokusira ideju temelja, odnosno korena, spram koga se dalje hijerarhijski organizuju ostala znanja; kao što je već rečeno, temeljno je ono znanje koje je epistemički najpouzdanije. Sa druge strane, prosvetitelji izbegavaju jedinstveni temelj svekolikog znanja, već odnose između nauka postavljaju tako da se pouzdanost dobija *samim tim odnosima*, pri čemu se moguća hijerarhija ne isključuje, ali ona više nije ključna. Teret znanja, dakle, ne nosi samo temelj – jedna tačka sistema, već sistem u celini; upravo u tom smislu su značajne i prethodno istaknute *tačke koje spajaju i razdvajaju* nauke i veštine.

U tom smislu treba razumeti i Dalamberovo *genealoško ili enciklopedijsko stablo*; iznova, dakle, metafora drveta. Ono bi trebalo da sjedini znanja „na osnovu jedinstvenog gledišta u cilju da pokaže njihovo poreklo i međusobnu povezanost”,²⁹ što očigledno priziva jedinstveni princip sistema nauka, pa čak i samog Dekarta. Ipak, Dalamber nastavlja: „Opšti sistem nauka i veština je jedna vrsta lavirinta, krivudavog puta na koji duh polazi a da dobro ne poznaje smer koga treba da se drži”.³⁰ Dakle, iako se od sistema znanja

²⁸ Up., Isto, str. 274, 276-278.

²⁹ Dalamber, Ž. R., *Uvodna rasprava u Enciklopediju*, str. 26

³⁰ Isto.

očekuje sistematična uređenost, ona se ne zna i ne projektuje unapred – iz čistog razuma, niti se postavlja u za drvo karakterističnoj vertikalnoj osi. Umesto toga, sistem se sagledava *horizontalno*, što potvrđuje još jedna Dalamberova metafora – *metafora geografske karte (sveta)*, koju on koristi umesto metafore drveta (stabla), a nekad i zajedno sa njom.³¹

Ovako predstavljen sistem znanja svakako ne treba olako povezati sa sličnim idejama savremenosti. U svojoj srži, on ipak podržava klasično razumevanje znanja, jer ma koliko da je otvoren za nova otkrića u vekovima koji će biti potrebni da bi se *Enciklopedija* dovršila, nju je, očigledno, ipak moguće dovršiti, bar u ideji. Sa druge strane, pomeranje naglasaka na odnose između nauka takođe se ne sme zanemariti, jer je i njegovo poreklo novovekovno. Kao što je već pomenuto, enciklopedijski model sistema zasnovan je na ideji nauke, te je zapravo postavljen „empirijski” – okupljanjem postojećih znanja, te postepenim sekundarnim pronicanjem u njihove međusobne veze i strukturu, uz pretpostavku da takve veze postoje. Ako bismo se postavili drugačije, rizikovali bismo da pogrešimo, jer „može se, dakle, zamisliti toliko različitih sistema ljudskog znanja koliko i različitih projekcija mapa sveta, i čak će svaki od ovih sistema moći da ima neku prednost u odnosu na druge”.³² Ova implicitna kritika Dekarta još jednom potvrđuje oprez ka nesumnjivom poverenju u prirodne sazajne moći, te posledičnu potrebu za metodološki disciplinovanim postupanjem svuda gde je reč o znanju i nauci.

Drugim rečima, sistem ovde nije nametnut naukama, već je, u izvesnom smislu, izveden iz njih, i to u meri u kojoj je to moguće u datom trenutku; otuda projekat *Enciklopedije* i ima otvoreni karakter. Protivno Dekartu, umesto da se počne od načina na koji operiše razum, pa se otuda izvede kriterijum bilo kog znanja i, posledično, svekolike organizacije znanja, enciklopedijski sistem se, uslovno rečeno, tek mora otkriti razmatranjem okupljenog. Otuda, *uzvišena pozicija*

³¹ Isto, str. 27-28.

³² Isto, str. 28.

filozofa nije konstatacija, već zadatak, i to zadatak koji zahteva nemali napor, te podrazumeva veliku odgovornost. Napokon, takva postavka omogućava da se u *Enciklopediji*, naporedo sa naukama, nađu i veštine, dok su u Dekartovom rigoroznom poretku one u celosti izostavljene.³³

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

U prethodnim redovima nastojali smo da ukratko ocrtamo osnovnu strukturu i smisao promene razumevanja ideje znanja i nauke, kakva je obeležila prosvetiteljstvo, ali i bila pripremljena radom racionalista i empirista, odnosno razvojem celokupne novovekovne misli. Prosvetiteljska filozofska misao se, nesumnjivo, naslanja na ranije moderne mislioce i preuzima tendencije prethodnika: „Ona [epoha prosvetiteljstva] je samo preuzela nasleđe tih vekova; ona je daleko više sređivala i prečišćavala, razvijala i objašnjavala, negoli što se laćala istinski novih, apsolutno originalnih misaonih motiva i što ih je isticala”.³⁴

U centru naše analize bila je metafora svetlosti, karakteristična za epohu: međuigra prirodnog i veštačkog svetla, neposrednosti i discipline u saznavanju, te refleksivno povijanje sazajnog procesa ka njemu samom, a u cilju opravdanja i utemeljenja znanja, motivi su koji ukazuju najpre na lokovsko skrušeno pozivanje na dovoljnost svetlosti sveće, ali potom i na, kasnije mnogo očigledniju, nimalo skrušenu veru u to da čovek ipak može prevazići sopstvene granice. Interesantno je i to da se, uprkos postojanom naglašavanju razuma među ostalim prirodnim sazajnim moćima, ovde ipak radi o uravnoteženom odnosu svih njih: „Razum, kao i oko, čini da vidimo i opažamo sve druge stvari”,³⁵ kaže Lok. Dakle, ako razum i jeste naročita odlika čoveka, pa njegov napredak vrhuni u delima razuma, takav razum usmeren je (prevashodno) ka

³³ Isto, str. 24.

³⁴ Касирер, Е., *Филозофија просветитељства*, str. 9.

³⁵ Lok, Dž., *Ogled o ljudskom razumu*, str. 19.

prirodnoj i materijalnoj stvarnosti – odnosno, udružen sa čulnim opažanjem, a takva stvarnost se se, implicitno, identifikuje sa ljudskom stvarnošću. U tom smislu, svaki napredak razuma istovremeno je i napredak čovečanstva.

Prosvetiteljski projekat *Enciklopedije* u opšta kretanja razumevanja nauke modernog doba ipak unosi novinu. Kako to pokazuju mnoge i različite metafore kojima se enciklopedisti koriste da bi povratno osvetlili sopstveni rad – metafore drveta, lavirinta i mape, a pre svega načelna metafora kruga, ovde kao da nije sasvim jasno kako bi trebalo ustrojiti naučno znanje u celini, odnosno kako nauke organizovati u uređen sistem. I zaista, unapred to i nije jasno; sama vodeća ideja postojanog napredovanja u nauci vodi ka modelu otvorenog sistema, sposobnog da u načelu podrži i u sebe uključi svako novo otkriće. U tom pogledu, enciklopedijski sistem daleko je fleksibilniji i lakše održiv od ostalih razmatranih u moderno doba. Kako ne insistira na (logičkoj) nužnosti veza između nauka i različitih oblasti znanja, već te veze ustanovljava iz onoga što je na delu dato, on ne može lako ni biti oboren: obaranje jednog njegovog dela ne povlači obaranje sistema u celini. U srži te ideje, verujemo, pomenuto je povijanje kritičke oštrice svetlosti razuma ka samom sebi, to jest, naročita odgovornost sada na teretu filozofa-lučonoše: „Ali ja izjavljujem da su uvaženi pisci ovog djela imali samo najčistije namjere i da su tražili samo istinu. Ako im je ona ponekad izmakla, to je zato što je u ljudskoj prirodi da griješi”.³⁶

LITERATURA

Adamson, P., *Medieval Philosophy: A History of Philosophy Without Any Gaps*, Vol. 4, Oxford University Press, Oxford, 2019.

Ареопагит, Свети Дионисије, „О тајанственом богословљу”, у: *Дела*, Мирослав, Београд, 2010.

Aristotel, *Organon*, Kultura, Beograd, 1965.

³⁶ Volter, „Hrišćanski razgovor ili obezbjeđenje od 'Enciklopedije'”, str. 202.

- Bacon, F., *Novi Organon ili istinske upute za razjašnjavanje prirode*, Naprijed, Zagreb, 1986.
- Cottingham, J., „Knowledge of God: Insider Information or Objective Evidence?“, in: A. Moore (ed.), *God, Mind and Knowledge*, Ashgate, 2014.
- Dalamber, Ž. R., *Uvodna rasprava u Enciklopediju*, Kultura, Beograd, 1995.
- Декарт, Р., *Практична и јасна правила руковођења духом у истраживању истине*, Српско филозофско друштво, Београд, 1952.
- Декарт, Р., *Реч о методи доброг вођења свога ума и истраживања истине у наукама*, Српско филозофско друштво, Београд, 1952.
- Дионизије Ареопажита, *О божанским именима*, Међународни центар за православне студије/Центар за византијско-словенске студије Универзитета у Нишу, Ниш, 2015.
- Flage, D. E., & Bonnen, C. A., *Descartes and Method: A Search for a method in Meditations*, Routledge, Oxford & New York, 2001.
- Gilson, E., *Reason and Revelation in Middle Ages*, Charles Scribner's Sons, New York, 1939.
- Касирер, Е., *Филозофија просветитељства*, Гутенбергова галаксија, Београд, 2003.
- Lok, Dž., *Ogled o ljudskom razumu*, Kultura, Beograd, 1962.
- Volter, „Hrišćanski razgovor ili obezbjeđenje od 'Enciklopedije’“, u: *U ime savjesti i razuma*, Svjetlost, Sarajevo, 1960.

UNA POPOVIĆ

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

THE NEW LIGHT OF THE NEW AGE

Abstract: This paper is an inquiry into the idea of knowledge and science, characteristic of the philosophy of the Enlightenment. These ideas are analyzed against the background of general tendencies of modern philosophy, preparing the path for the Enlightenment. The transformation of how the knowledge is comprehended will be presented through a short analysis of the light metaphor, now referring exclusively to natural cognitive powers. On the basis of such analysis, I will further shortly present the core idea of science, as it is advocated for in the Encyclopedia, as an open and

essentially unfinished, but yet methodologically organized system of knowledge.

Keywords: light, Enlightenment, sciences, reason, Sun, tree, candle, circle

Primljeno: 1.2.2023.

Prihvaćeno: 15.4.2023.